

Outouden tuojat: taide- ja hyvinvointityön yhdistäminen

Jussi Onnismaa

Puhe työelämässä tarvittavasta osaamisesta on usein abstraktia vaatimusten luettelointia. Ammateista ja ammatillisuudesta puhuttaessa sitä vastoin kietoutuvat yhteen niin yhteisölliset merkitykset ja odotukset kuin henkilökohtaisen mielekkyyden kysymykset. Ammatti ja ammatillisuus ovat suhdekäsitteitä, joilla kuvataan suhteissa ja myös rajoilla oloa. Tietty ammattiala paikantuu jonnekin yhteisöllisen ja yhteiskunnallisen sekä henkilökohtaisen väli- maastoon.

Ammatillisuuden ja työelämän muutoksen kuvauksen olisi tavoitettava jotain työelämän, ammattien ja ammatillisuuden henkilökohtaisista, (työ)yhteisöllisistä ja yhteiskunnallisista sekä globaaleista kehityskuluista. Yhtä näkökulmaa korostettaessa muut ulottuvuudet unohtuvat helposti. Mittakaavaltaan suuria rakenteita ja prosesseja tutkittaessa voidaan hukata toimijuuden ja paikallisen viisauden näkökulmia, kun taas keskityttäessä yksinomaan mikrotason vuorovaikutukseen ja kokemukseen työelämän laajat kehityskulut jäävät helposti varjoon.

Ammatillisuuden ja työelämän muutosta kuvaavan kielen olisi lisäksi voitava kuvata prosesseja, käytäntöä ja toimintaa (Laajennus: Shotter 2010; prosessiajattelusta ks. Heikkilä & Puutio 2018), mutta kieleemme tuntuu taipuvan paremmin kuvaamaan staattisia tiloja ja asioiden olemuksia. Tätä kritisoivat 1920-luvulla samansävyyisesti niinkin erilaiset filosofit kuin John Dewey (1929) ja Martin Heidegger (2000/1927). Työelämän ja ammattien muu-

toksia tutkittaessa ei välttämättä voida jälkeenkään rakentaa lineaarisesti, loogisesti ja kausaalisesti eteneviä tapahtumaketjuja. Toisin kuin lineaarisia kausaalisuhteita tavoitettava kuvaus, systeeminen näkökulma korostaa tapahtumien kompleksisuutta, kaoottisuutta ja emergenssiä eli yllättävää ilmaantumista (Totro 2014).

Työelämän vanhat rakenteet ovat purkautumassa, mutta uudet eivät vielä hahmotu. Tehtävien muutosta ja työntekijöiden asemaa työmarkkinoilla voi kuvata *liminaalisuutena* eli uusien ja vanhojen sosiaalisten rakenteiden siirtymätilassa tai kynnyksellä olona (Tempest 2007; Kontinen ym. 2013). Tässä katsauksessa liminaalisuutta lähestytään kartoittamalla taide- ja hyvinvointialoja työssään yhdistelevien henkilöiden eli *hybridiammattilaisten* kokemuksia. He toteuttavat taidelähtöisiä hankkeita eri organisaatioissa, tai pikemminkin organisaatioiden kynnyksillä.

Hybridisaation käsitteellä on työelämäkon- tekstissa viitattu ammattien ja tehtävien sisältömuutosten lisäksi moninaisiin ja yllättäviin suhteissa ja työsuhteissa olemisen tapoihin työmarkkinoilla (Arnkil & Spangar 2014). Hybridi-käsitteen merkitykset ovat kuitenkin niin lukuisat, että tässä käytetään sen sijasta sanaparia ammattien ja tehtävien *laaja-alaisuus* ja *moninaistuminen*, mikä kuvaa sekä tehtävien sisältöjen että työn organisoitumisen ja työsuhteissa olon muutoksia.

Työ- ja elinkeinoministeriön tilaamassa Helsingin yliopiston tutkimuksessa (Haapa-

korpi & Onnismaa 2014) kartoitimme ammattien laaja-alaistumista ja moninaistumista kahden esimerkkialueen eli kone- ja metallialan sekä taide- ja hyvinvointialojen yhdistelmien kautta. Tutkimuksessamme käytettiin ammattien käsitettä kuvaamaan laajasti ammattialaa tai ammattiperhettä, joka kytkeytyy väljästi tulkittuna yhtenäiseen tietopohjaan, menetelmiin, teknologiaan, kohteeseen ja toimintaympäristöön. Ammattiyhteisö voi olla enemmän tai vähemmän yhtenäinen ja tunnistettava.

Tässä katsauksessa kuvataan edellä mainitun tutkimuksen osaa, joka keskittyy taide- ja hyvinvointialojen yhdistämiseen. Katsauksen aineisto muodostuu taide- ja hyvinvointialoja yhdistävien henkilöiden fokusryhmistä sekä yksilöhaastatteluista. Kiinnostuksen kohteena oli, mitä haastattelut tuovat esiin työelämän vaikeasti havaittavista ja mahdollisesti vielä nimeämättömistä kehityssuunnista.

Samanaikaista kehkeytymistä ja purkautumista

Työelämän instituutiot purkautuvat ja (uudelleen)rakentuvat jatkuvasti. Esimerkkinä työelämän kompleksisten, kaoottisten ja emergenttien piirteiden hämmentävyydestä on Geneviève Fournierin (2014) kuvaus työn, ammattien ja elämänurien muutoksista kolmen purkautumisen prosessin kautta. *De-strandardisaatio* kuvaa aiempien, ainakin jossain määrin homogeenisten ja ennustettavien urapolkujen erilaistumista. Ulrich Beck (1995) kuvasi riskiyhteiskunnan olotilaa, jossa itse kunkin on taukoamatta ”parsittava ja paikattava” omaa työelämänsänsä. Organisaatioiden rajojen hämärtyminen voi hänen mukaansa korostaa eräänlaista ”uusfeodalisointia”, asioiden hoitamista mieltyömysten ja suhdeverkostojen avulla.

Toinen purkautumisen piirre, *de-institutionalisaatio*, viittaa työmarkkinoiden säätelyn hapertumiseen ja töiden organisoitumisen joustavuuteen (Fournier 2014). Ääriesimerkkinä joustavuudesta ovat myös Suomessa no-

peasti lisääntyneet nollatuntisopimukset. Työntekijältä vaaditaan samanaikaisesti sitoutumista ja sitoutumisen vastakohtaa, saaliseläimen valppautta ja ajoissa pakenemista. Richard Sennettin (2006) mukaan ammattilainen on kuitenkin perehtynyt ja kiintynyt liikaa työhönsä pystyäkseen riittävän nopeisiin vaihdoksiin, joita muutokonsultit ja -johtajat ehkä odottaisivat.

Kolmas Fournierin (2014) mainitsema purkautumisprosessi on *de-kronologisaatio* eli ”sosiaalisen kellon” epäkuntoon meno, kun ihmisten elämänroolit ja siirtymävaiheet eriaikaistuvat. Jaetut sosiaaliset riitit tekivät aiemmin siirtymävaiheita ymmärrettävämmiksi ja turvallisemmiksi, mutta nyt muutosten pyörteisiin jää helposti yksin.

Ammattien muutoksiin tulee jatkuvasti paineita niin ympäristöstä kuin ammattien sisältä. Säädelyt alat kuten sosiaali- ja terveysalojen ammatit edellyttävät lakiin kirjattujen pätevyysvaatimusten täyttämistä. Ne muuttuvat hitaammin kuin säätelämättömät toimenkuvat, mutta niissäkin toteutuu ammatin sisältöön, kohteeseen, toimintaympäristöön ja menetelmiin liittyviä muutoksia. (Haapakorpi 2009.)

Tuire Palonen kirjoittajakumppaneineen (2013) löysi neljä näkökulmaa ammattikokonaisuuksien syntytapoihin, jotka tässä yhteydessä kuvaavat ammattien laaja-alaistumisen, erikoistumisen ja moninaistumisen tapoja. Ensimmäinen näkökulmista liittyy lainsäädäntöön ja byrokratiaan. Muutos lainsäädännössä voi saada aikaan uuden ammattikunnan synnyn. Toinen näkökulma uusiin ammatteihin liittyy monimutkaisiin ongelmiin, joiden ratkaiseminen vaatii moniosaamista ja useiden eri alojen yhdistämistä. Muutoksiin ei vain sopeuduta, vaan useissa tehtävissä tuotetaan muutosta eli uudenlaisia toimintoja, prosesseja ja tuotteita. Kolmannen näkökulman taustalla on tiedon lisääntyminen ja siihen liittyvä erikoistumiskehitys, johon toisaalta liittyy myös lähitieteiden yhteen nivoutuminen. Eriyisalojen ympärille kasvavien ammattiryhmien tarve lisääntyy hyvinvointiyhteiskun-

nan ongelmien ja sairauksien monimutkaistumisen myötä ja sen vuoksi myös ammattien määrä kasvaa koko ajan. Neljäs näkökulma liittyy teknologian kehittymiseen, jonka myötä on syntynyt uusia ammatteja esimerkiksi pelien tuottamiseen tai tietoturvan kehittämiseen.

Ammatillisen tietämisen tapojen ja muutosten tarkastelu on yksi tapa ymmärtää ammattien moninaistumista ja laaja-alaistumista. Tällöin voi olla hyödyllistä tarkastella osaamisen ja tiedon ”perimmäisen olemuksen” sijasta prosesseja, suhteita, muutoksia ja emergenttejä ilmiöitä. Blacklerin (1995) mukaan tiedon ja tietotyön tarkastelun painotusta voisi olla perusteltua vaihtaa tietämiseen prosessina sekä yksilön tietämisen kykyyn. Tietotyöstä puhuttaessa on tähän mennessä suosittu abstraktia, kulttuurista ja koodattua tietoa käsityömäisen ja toisaalta byrokraattisen tiedon kustannuksella. Tärkeää olisi tutkia myös, miten eri tiedon lajit limittyvät toisiinsa ja tietämisen prosessiin. (Blackler 1995; Rennstam & Ashcraft 2014; Snowden 2002.)

Esimerkki tietämisestä prosessina ja tiedon lajien limittymisestä voisi olla eettisen pohdinnan tarve yllättävissä työtilanteissa, vailla valmiita koordinaatteja. Raportissa *Suomen työelämä vuonna 2030* (Alasoini ym. 2012) ennakoidaan refleksiivisyyden lisääntyvän tulevaisuuden työelämässä, mihin liittyy kyky ymmärtää erilaisia arvoja ja pohtia niiden keskinäisiä suhteita. Vuonna 2030 työntekijöiden on raportin mukaan osattava keskustella toisenlaisia arvoja painottavien ihmisten kanssa ja kyettävä solmimaan moraalisia sopimuksia siitä, mikä työssä on keskeistä ja tavoittelemisen arvoista sekä millaiset toimintatavat ovat hyväksyttäviä esimerkiksi eettisin tai ekologisista perusteista. Refleksiivisyys heijastuu laajemminkin elämänvalintoihin ja työlle annettavaan merkitykseen osana elämän kokonaisuutta. (Snowden 2002.)

Yhdessä ratkaistavissa, monimutkaisissa ja moniosaamista vaativissa ongelmissa tieto ja dialoginen ammatillisuus voivat kehittyä ainoastaan dialogeissa, silloin kun voidaan jä-

sentää ongelmia uudelleen ja kuunnella ainutkertaisista tilanteista nousevia mahdollisuuksia. Tämä merkitsee työorganisaation ja johtamisen kannalta merkityksellisten vuorovaikutustilanteiden rakentamista, tilan antamista ja kuuntelua. Vuorovaikutustilanteet voivat olla työn tavoitteita eteenpäin vieviä vain, kun niissä vallitsee moniäänisyys ja kunnioitus konsensusvaatimusten sijasta. (Onnismaa 2013; Onnismaa & Kiander 2012.)

Samanaikaista laaja-alaistumista ja erikoistumista

Uusien ammattien syntyessä tehtävät myös usein samalla erikoistuvat ainakin tilapäisesti ennen uutta laaja-alaistumisen aaltoa. Esimerkiksi erikoistuneet diabetes- tai geriatrian hoitajat eivät sinällään edusta uusia ammatteja, vaan uusia erikoistumisalueita. Työmarkkinatilanne voi johdattaa milloin laaja-alaisuuden, milloin erikoistumisen suuntaan. Sairaanhoidajat tekevät nykyisin pääsääntöisesti vain oman alansa tehtäviä, mutta kun 1990-luvun laman jälkeinen työllisyystilanne oli nykyistä huonompi, he venyttivät työnkuvaansa ja tekivät usein myös avustavan hoitohenkilöstön tehtäviä (Haapakorpi & Onnismaa 2014).

Britannian terveydenhuollossa toteutui samanaikainen avustavien tehtävien vaatimustason nousu ja perinteisten professioiden fragmentoituminen. Aliresursoidun julkisen terveydenhuollon pelastamiseksi avustavan henkilökunnan ammatinkuvia laaja-alaistettiin ammattitutkintojärjestelmän (NVQ) tuella. Avustava henkilökunta muuttui moniosajiksi, kun heidät perehdytettiin aiemmin vain koulutetuimmille kuuluviin tehtäviin. Osa avustavasta henkilökunnasta piti kehityskulkua myönteisenä, koska he arvelivat sen lieventävän heidän näkymättömyyttään työpäikällä. Tehtäviä uudelleen jakamalla lääkäreiden ja erikoistuneiden hoitajien sanottiin voivan paremmin keskittyä osaamisalueilleen. Sen sijaan heidän ammatinkuvansa fragmentoitui, kun he joutuivatkin potilastyöstä entistä

enemmän tietokoneen ääreen lisääntyneiden raportointivelvoitteiden vuoksi. (Kubiak 2010; ks. Buch & Andersen 2013).

Yksittäisen tai muutaman ammattialan kehityskulut eivät anna riittävästi aineksia väitteisiin työelämän kehityksestä johonkin tiettyyn suuntaan. Työmarkkinoilla voi tuskin havaita yhdensuuntaista laaja-alaistumisen ja moninaistumisen kehitystä, vaan havainnot antavat viitteitä pikemminkin eri alojen ja organisaatioiden erisuuntaisesta ja -aikaisesta liikkeestä. Tarvitaan laajaa ja monelle alalle yltävää, erilaisia teoreettisia ja empiirisiä näkökulmia yhdistävää tutkimusta, jotta voitaisiin sanoa jotain yleisesti kiinnostavaa työelämän kehityssuunnista.

Taide- ja hyvinvointialan yhdistäminen

Suomessa laskettu olevan lähes 22 000 taiteilijaa, ja määrä on kasvanut viidenneksen kymmenessä vuodessa (Ansio ym. 2018). Taiteilijoiden työ ei tahdo mahtua olemassa oleviin työllistymisen kategorioihin ja käsityksiin siitä, mitä työ on. Taiteilijan koettu työtilanne voi olla täysin erilainen kuin hänen virallinen työllisyystilanteensa. Suomalaisten taiteilijoiden työllistymisen muodot ovat hyvin erilaisia. Yhdeksän kymmenestä on muussa kuin kokoaikaisessa palkkatyösuhteessa. Kysely taiteilijoiden työtilanteesta tuotti peräti 134 erilaista työllisyystilanteiden yhdistelmää.

Taidealan yhdistäminen hyvinvointi- ja hoitoalaan on varsin tavanomainen tapa laajentaa taiteilijan toiminnan ja toimeentulon aluetta. Taidetta työelämässä soveltavat määrittelevät toimintansa eri tavoin: osa katsoo olevansa soveltavan taiteen edustajia, toiset taas toimivat taiteilijoina työelämäyhteyksissä. (Ansio ym. 2018.) Taidelähtöiset työtavat liittyvät yleensä joko työntekijöiden työn kehittämiseen ja hyvinvointiin eri organisaatioissa, asiakkaiden hyvinvointiin sosiaali- ja hoitoalalla tai osallisuuden tukemiseen kolmannen sektorin hankkeissa.

Esimerkiksi laajan Taika-hankekokonaisuuden 2008–2013 tehtävänä oli edistää ja tutkia taidelähtöisten menetelmien käyttöä työelämässä. Hankkeessa saatiin viitteitä siitä, että taide voi saada aikaan muutoksia työn sisällön, työkuulttuurin ja organisaation tasolla. Toimintaan osallistuneet esimiehet kertoivat oman työnsä näkökulmasta, että taidetoiminta antaa asioille uutta sisältöä ja näkökulmaa sekä auttaa ratkaisemaan syvälle juurtuneita ongelmia. Lisäksi taidetoiminta edistää esimiesten mukaan esimiehen ja työyhteisön välistä avointa ja rohkeaa vuorovaikutusta sekä auttaa pitämään auki erityisesti tunnetason kanavaa, mikä mahdollistaa heikkojen signaalien havaitsemista. Esimies- ja johtotasolla korostuu vastuu siitä, miten taideprosessin kokemukset hyödynnetään työn arjessa. (Rönkä 2013.)

Viime kädessä ei tiedetä, mikä taiteessa ja kulttuurissa vaikuttaa työ- tai muuhun hyvinvointiin, mutta esimerkiksi terveyden edistämisen politiikkaohjelmassa taiteen ja kulttuurin hyvinvointivaikutuksia painotetaan elämän eri vaiheissa. Kulttuurin ja taiteen suhde hyvinvointiin rakentuu ohjelman mukaan yhteisöjen kautta: taiteen ja kulttuuritoiminnan keinoin voidaan vahvistaa yhteisöjen sosiaalista pääomaa, ja kulttuuriharrastukset synnyttävät ja ylläpitävät yhteisöllisyyttä sekä sosiaalisia verkostoja. (Aarnikka ym. 2011; Jumppanen & Suutari 2013.)

Taidekäsityksissä heijastuu yhä monesti romantiikan ajan yksinäinen neromyytti, mutta merkityksellisyyden kokemus ja merkitykset rakentuvat sosiaalisesti. ”Taiteen sosiaalisella käännteellä” viitataan Hacklinin (2014) mukaan teoksiin, joissa työskennellään yleisön kanssa. Poliitikot ovat nähneet yhteisötaiteessa mahdollisuuden saada määrärahoille vastinetta. Yhteisötaiteen sosiaaliset projektit ovat myös herättäneet huolta taiteen välineellistymisestä (mt.). Toinen ongelma on niin Suomessa kuin muualla hankerahoitus, joka toisaalta on ollut ainoa keino tukea tavallisuudesta poikkeavaa toimintaa. Juuri kun jotain

lupaavaa on tapahtumassa ja juurtumassa, rahoitus loppuu äkkiä, ja versonutta toimintaa on vaikea pitää yllä. Huoli rahoituksen sidoksesta hankemuotoon samoin kuin taiteen välineellisyydestä tuotiin esiin taide- ja hyvinvointialaa yhdistävien fokusryhmähaastatteluissa.

Haastattelut

Tämä katsaus pohjautuu kahteen fokusryhmähaastatteluun ja kahteen yksilöhaastatteluun, joihin osallistui yhteensä 12 taide- ja hyvinvointialoja yhdistävää henkilöä. Haastateltavista kymmenen oli naisia ja kaksi miestä. Haastateltavat olivat lähinnä tanssi-, sirkusperformanssi- ja draama-alalta sekä jossain määrin myös kirjallisuusosalta. Kuvataiteilijoita tai muusikoita taidealan liittoihin lähetetyt kutsut eivät onnistuneet houkuttamaan. Tätä voi pitää puutteena, koska kuvan ja musiikin parissa työskentelevät taiteilijat ovat perinteisesti yhdistäneet taide- ja hyvinvointialoja hoitoalalla tai muissa organisaatioissa.

Fokusryhmä- ja yksilöhaastatteluissa keskusteltiin haastateltavien työnkuvasta, työssä tarvittavista kompetensseista, siitä millaiset polut ovat johtaneet nykyiseen työhön sekä siitä, ovatko haastateltavat saaneet ohjausta tai neuvontaa ammatillisen suuntautumisen tueksi. Haastatteluissa kysyttiin myös sitä, miten haastateltava arvelee tehtäviensä kehittyvän tulevaisuudessa sekä sitä, mitä urasuunnittelun ohjaajat ja neuvojat voisivat kertoa nuorille tai uranvaihtajille ammattien yhdistelmästä.

Haastateltavien puheen ymmärrystä lisäsi kaksi näkökulmaa, jotka eivät tässä kuitenkaan konkretisoituneet tutkimustekniikaksi tai puheen luokitteluksi asti. Toinen näkökulma liittyy moniäänisyyden ajatukseen ja toinen hermeneutiikkaan. Kirjallisuudentutkija Mihail Bakhtinin (1981/1975) mukaan ihmisten kertomukset ovat lähtökohtaisesti moniäänisiä, eivät yksittäisen puhujan tai toimijan tuotoksia. Kaikilla yhteisöillä ja ryhmil-

lä (tässä tapauksessa suomalaisilla taideammattilaisilla) voi ajatella olevan resurssinaan ikään kuin kertomusmallien varasto, jota puhuja hyödyntää. Samalla jokainen ilmaisu on myös ainutkertainen ja ennakoimaton, kun yksilö ottaa sen omakseen. Siten puhe on samanaikaisesti sosiaalista ja henkilökohtaista. (Wertsch 2002; Onnismaa 2008.)

Osanottajien aiemmin tai keskustelutilanteessa muodostamia merkityksiä voi viime kädessä ymmärtää vain rajallisesti ilman omakohtaista kokemusta taide- ja hyvinvointialan yhdistämisestä. Keskustelun osia ei voi ymmärtää ilman kokonaisuutta, mutta osien tulkinta vaikuttaa kokonaisuuden tulkintaan. Tutkijan tulkinnan ja uudelleentulkinnan hermeneuttinen kehä etenee ikään kuin osiin ja kokonaisuuteen suuntautuvana kaksoiskatseena. Kehä ei saisi kuitenkaan latistua kehäpäätelmäksi. (Gadamer 2004/1959.)

Outoja polkuja ja sattumuksia

Haastateltavat eivät kertoneet saaneensa paljon ohjausta tai neuvontaa ammatillisen suuntautumisen tueksi, vaan ilmaistiin, että Siperia on monesti opettanut eniten. Muunkinlaista oppia toivottiin. Vertaisparrauksessa työparilta tai esimieheltä saa selkeää ja oikeaan hetkeen osuessaan tärkeää palautetta. Taloudellinen pakko on monesti ollut paras muusa laajennettaessa ammatillista toimintaa taidealan ulkopuolelle. Pelkän taidealan varassa vakiintuneenkin taiteilijan toimeentulo voi olla niukanpuoleista. Eräs haastateltava kertoi tunteensa paljon julkaisseen ammattikirjailijan tehneen viisinumeroisen lainasopimuksen, jotta voisi loppuvuoden harjoittaa ammattiaan. Kirjailijan kansainvälistyminen oli edennyt niin pitkälle, että *”jo monessa maassa makuloidaan hänen myymättömiä teoksiaan”*. Erään toisen kirjailijan kerrottiin kehaisse, että hänen uransa on *”nousukiidossa”*, koska hän oli edennyt sosiaalitoimiston asiakkaasta työvoimatoimiston asiakkaaksi.

Haastateltavat ovat päätyneet nykyisiin tehtäviinsä hyvin moninaisia polkuja pitkin. Vastaukset kuvasivat ainutkertaisia tilanteita, joista on vaikea poimia yleistettäviä piirteitä, eikä niitä voi tunnustettavuussyistä kuvata ilman lupaa. Joissain tapauksissa kysyin asianomaiselta erikseen luvan kirjata tutkimusraporttiin yksittäisiä tilanteita.

Useimmiten urasuuntautumisen lähtökohdaksi näyttää olleen taidealan osaamisen laajentaminen hoito- ja hyvinvointialalle, mutta myös päivänvastaissa järjestyksessä on edetty. Esimerkiksi sosiaalisen sirkuksen hankkeiden sirkusohjaajat tulevat hyvin erilaisista ammattitaustoista ja erilaisilla motivaatioilla työhön. Osalla on oman sirkustaustan lisäksi jokin sosiaali- tai terveysalan ammatti, kuten lähihoitajan tai fysioterapeutin pätevyys. Hankkeissa on koulutettuja sirkusohjaajia ja teatteri-ilmaisun ohjaajia, joilla on henkilökohtainen mielenkiinto ja motivaatio erityisryhmien parissa työskentelyyn. Mukana on ollut myös koulutettuja sirkusartistejä ja sirkuskoulujen opettajia. Parhaiten alalla ovat pysyneet ne opettajat, jotka ovat vahvasti motivoituneita erityisryhmien kanssa työskentelyyn.

Kirjoittamisen kouluttajilla ei ole virallisia kompetenssivaatimuksia, mutta uskottavuutta luo julkaisutausta. Kirjoittamisen opettajat voivat olla innostavia, vaikka he eivät olisi kirjailijoita, mutta kaunokirjallisuuden opettamisessa sama tausta koetaan tärkeäksi.

Jotkut haastateltavat kertoivat avainkokemuksista uran käännekohtien kannalta. Tällainen on voinut olla yksittäinen merkitykselliseksi osoittautunut tapahtuma. Kirjailijan ja kirjoittamisen opettajan yliopistouraa yhdistävä haastateltava oli kuusivuotiaana käynyt päiväkotiryhmän kanssa nobelisti F. E. Sillanpään luona, hänen tyttärensä puutarhassa. Haastateltava kuvasi käyntiä seuraavasti: *”Taata tarjosi piparkakkua, ja katsoin hänen harvaa tukkaansa.”* [H4]

Useat haastateltavat mainitsivat yllättävistä sattumista ja siitä, että oikeat kohtaamiset ja kannustava puhe olivat tapahtuneet juuri oikeaan aikaan. Myös esimiehen kannus-

tus muistetaan jälkeensä tärkeänä. Polut ja tapahtumaketjut, jotka ovat johtaneet erikoiseen ammattien yhdistelyyn, voi monesti nähdä vasta jälkeensä: *”Voi käydä niin, että kun päästää jostain vanhasta irti ja luulee, ettei se enää pala, niin entinen tuleekin uudessa muodossa esiin...”* [H1]

Haastatteluista sai osin kuvan, että urapolkujen käännteitä muistellessa sattumuksille annetaan erilaisia merkityksiä kuin tapahtumahetkellä. Nykyhetki luo uuden menneisyyden (Joas 1985), jolloin tapahtumien merkitykset kehkeytyvät myöhempien kokemusten valossa. Kertomuksia tarkennetaan jatkuvasti ja ne ohjaavat toimintaa. Kertoja yleensä tietää, mihin hän kertomuksessa päätyy, ja tiedossa oleva lopputulos vaikuttaa kertomuksen sisältöön ja sen kertomisen tapaan.

Outouden tuojat

Moninaistuva työnkuva pohditutti haastateltavia: mitä ylipäänsä voi tarkoittaa ammatti tai ammatti-identiteetti? Voiko ammatti-sanaa enää lainkaan käyttää, ja jos voi, miten sen voisi määritellä uudelleen? Poikkeako ammatti-identiteetti muusta identiteetistä? Jos, niin miten? Onko identiteetti, sikäli kuin sellaisesta voi ylipäänsä puhua, yksiköllinen vai moniköllinen sana (vrt. Ansio ym. 2018)? Rohkaisevia kokemuksia taide- ja hyvinvointityön yhdistämiseen on joillekin haastateltaville tarjonnut mentoointi tai parityöskentely, jolloin toinen on taidealan ja toinen hoitoalan asiantuntija.

Taide- ja hyvinvointialaa yhdistävät toivoivat hoitoalan organisaatioiden vakituisilta edustajilta näkemystä siitä, minkä tyyppisistä asioista heidän kokemuksensa mukaan taiteessa voi olla kyse. Hoiva- ja taidealan kaksoistutkintoa eivät useat haastateltavat pitäneet realistisena. Kaksoistutkintojen tai kaikkien alojen asiantuntijuuden sijasta kaivataan laaja-alaisuutta ja jaettua asiantuntijuutta. Toettiin, ettei mikään yksittäinen toimiala voi yksin määritellä maailmassa olemisen tapoja. Toisaalta nuorten opiskelijoiden kerrottiin ha-

luavan tutkintoihinsa lisää joustavuutta ja valinnaisuutta, jolloin myös hoito- ja taidealoja saataisiin samaan tutkintoon. Painetta valinnaisuuteen tulee haastateltavien mukaan niin työelämästä kuin opiskelijoilta.

Taidealan tekniikan osaaminen on tarpeen, mutta erityisesti korostettiin kohtaamisen kykyä ja halua tehdä töitä erilaisten erityisryhmien kanssa. Ilman vuorovaikutustaitoja taidetta ei ole enenkään voinut tehdä. Työelämän ja myös työelämän kielen muutosten nopeutta voi reuna-alueilta seurata ehkä vakituisia työntekijöitä tarkemmin. Taide- ja hyvinvointityötä yhdistellessä nähtiin jännitteitä pysyvyyden ja kiinnittymisen sekä toisaalta organisaation ulkopuolisuuden välillä. Taidealan osaaja voi tuoda työorganisaatioon outouden elementin: *”Kun taide on [hoitoalan] työntekijöille outoa, niin sitä kautta he ovat päässeet vähän lähemmäksi asiakasta, joiden maailma on aika outo paikka.”* [H5]

Taidealan ihmisten siirtyminen sosiaali- ja terveydenhuollon organisaatioihin vaatii ammatillisten raja-aitojen ylittämistä sekä moninaisia ammatti-identiteettipohdintoja ja uudelleen määrittelyitä. Taiteen sovellus työelämässä ja asiakastyössä on tuskin mahdollistakaan ilman sekä taide- että hyvinvointialan ammattien moninaistumista ja laaja-alaistumista. Hoito- ja sosiaalialan organisaation sisä- ja ulkopuolisuuden jännitteessä elävälle taideammattilaisille työsarka ei kuitenkaan ole aina helppo. Kun taide ja taidelähtöiset hankkeet tuovat organisaatioon outoutta, sitä voi haastateltujen mukaan tulla joskus liikaakin. Henkilökunta voi kokea esimerkiksi hoitotyöhön organisaation ulkopuolelta tulevat uudet elementit häiritsevinä tai omaa asiantuntijuutta uhkaavina.

Myös Päivi Känkänen (2013) toteaa väitöstudiumuksessaan, että ne, jotka tulevat työyhteisöön ammatillisten sektorien ulkopuolelta tai ne työntekijät työyhteisön sisällä, jotka uskaltavat ylittämään oman työnkuvansa rajat, saattavat herättää työyhteisössä hämmennystä tai uhkaa. Organisaatioiden työntekijät saattavat itse rajata ammatillisuutensa reuna-

ehdot ahtaammalle kuin mitä heiltä edellytetään.

Tiedeyleiopistossakin voidaan vierastaa taidealalle suuntautumista. Kirjallisuustiedettä opiskellut haastateltava julkaisi esikoisteoksensa opiskeluaikanaan ja kertoi siitä laitoksen henkilökunnan edustajalle. Happaman sävyinen vastaus kuului: *”Ei täällä kirjailijaksi opeteta.”* Eräs alan tiedeaktoriteetti puolestaan totesi: *”Niin, onhan täällä niitä runoittajia.”*

Työn sanallistamista ja tuottajuutta

Taide- ja hyvinvointialan yhdistämisen taito on haastateltujen mukaan paljolti oman työn määrittelykykyä, niin että tekijä pystyy kertomaan, mitä tekee ja miksi, sekä artikuloimaan sen ymmärrettävällä kielellä. Taiteilijan kompetenssiin kuuluu myös se, että hänen pitää hyväksyä kielen vaihtaminen. Kukaan muu ei välttämättä opi tai opettele taiteen kieltä. Tarvitaan tietoa, kenen kanssa kannattaa neuvotella mistäkin. Niin ikään tarvitaan käsitystä kontekstista sekä kykyä prosessin hallintaan, jotta voi ymmärtää kokonaisuuden, jota on tarjoamassa. Tulee hahmottaa, mitä kokonaisuus merkitsee asiakkaan tai omasta ja mahdollisen työparin näkökulmasta.

Taiteilijat nähdään aiempaa useammin työllistymisestäään itse vastuussa olevina yksityisyrittäjinä, vaikka osa taiteilijoista suhtautuu penseästi ajatukseen yrittäjyydestä (Ansio ym. 2018). Joidenkin haastattelemini taiteilijoiden mukaan alalla tarvitaan myös rahoitus- ja tuottajaosaamista. Tuottaja-ammattit ovat nopeasti lisääntyneet kulttuurialoilla. Apurahakäytäntö on muuttunut ja apurahojen haku ammatillistunut. Freelancerina täytyy haastateltavien mukaan osata monia asioita, jotta voi lähteä ”myymään itseään”. Vaikka tuotannollisen osaamisen yhdistäminen perusteelliseen ja syvälliseen taiteilijakoulutukseen on haastavaa, yhdistämiselle nähtiin tarvetta. Hoitoalan taitoja saa alan oppilaitoksesta, mutta ryhmädynaamisiin taitoihin on itse

kouluttauduttava. Samoin taidealan taidot on hankittava itse. Yrittäjätaidot karttuvat puolestaan tekemällä. Taidelähtöisten työtapojen vaikuttavuuden arviointi nähtiin haastateluissa yleensä tärkeänä, mutta taidealan ihmisille hankalana tehtävänä. Luontevimmin se soveltuisi kehkeytyvän tuottaja- ja välittäjäportaan tehtäväksi.

Vuorovaikutus- ja sosiaalisten taitojen lisäksi taiteen ytimen pitää haastateltavien mukaan olla vahva. Ei voi olla mitään sovellettavaa, jollei osaa tätä omaa ydintään. Kompetenssina kuvattiin myös rohkeutta ja kykyä kääntää perinteinen näkemisen tapa toisin päin. Kokemuksen kartuttuakin koetaan tärkeänä pysyä ei-tietämisessä, aistia tilanteita ja kuulla toisia. Kokemus ei saa tukkia tilannetta, koska jokainen ihminen ja jokainen ryhmä on erilainen eri päivinä.

Taidelähtöisten menetelmien perustelu hyödyllisyydellä, tuottavuudella tai hyvinvoinnilla saa useilta haastateltavilta kritiikkiä:

”Sovellan taideosaamista [ihmistyöhön], mutta en käytä taidetta välineellisessä mielessä. Taidetta ei noin vain viedä työelämään. Suorassa siirroksessa on ongelmia. Toinen systeemi on erillinen, ja ’systeemien välillä on välejä’. Tehtäväkseni voisin nähdä erilaisten ammattitaitojen sovittajan, mutta ei sovittelijan. Olisiko käyttöä systeemistä toiseen soveltamisen ja siirtämisen ammatilla ja ammatti-identiteetillä?” [H1]

Pitää olla tilaa tapahtumiselle, ja silloin taidetta ja taiteilijaa ei voi valjastaa suoraviivaiseen hyötyajatteluun:

”Jos taidetta tehdään kuolevien kanssa, se ei estä kuolemista, mutta se hetkihän on silloin tärkein. (-) Taiteilija ei ole pelastaja eikä hoitaja. Taiteen tapahtumisen mahdollisuus on olemassa ja silloin myös luon tilan itselleni. Jos joku pyörätuolissa ei ole kävellyt viikkokausiin ja rupeaa tanssimaan ja nousee pyörätuolista kävelemään, niin ei se ole taiteilijan ansiota.” [H5]

”Täytyy olla rehellinen, taiteen vaikutukset eivät välttämättä ole positiivisia. Taide ei välttämättä tuota hyvinvointia.” [H6]

Haastateltavat näyttivät siten olevan samalla kannalla kuin Enroth (2014), jonka mukaan taiteen tehtävä ei ole hyvinvointi tai pahoinvointi vaan todellisuudentaju. Hyvinvointi ei ole pahoinvoinnin ja ikävien asioiden torjuntaa tai niiden turvallista poisselittämistä mielenrauhan nimissä. Helena Ihala (2013) kysyy, olisiko hyvinvointia se, ettei kaikkea tarvitse perustella hyvinvoinnilla. Uutta on vaikea kuvitella, jollei näe, missä nyt ollaan, eikä rakenteita näe ennen kuin ne tehdään näkyviksi. Taiteen voima on rakenteiden kuvittelemisessa uudella tavalla, ei niiden pukemisessa inhimillisempään asuun.

Yhtenä kysymyksenä oli, miten haastateltavat arvelevat oman tehtävänkuvansa kehittyvän tulevaisuudessa. Taidekentän arveltiin näyttävän erilaiselta viiden vuoden päästä. Taidealan kenttä nähtiin konservatiivisena, jolloin soveltavan taiteen eri muodoilla voi olla uudenlainen rooli. Tätä kautta tulee mahdolliseksi luoda uudenlaista suhdetta taiteen ja ihmisten välille. Kun taidealalla on kyräilevyyttä ja kilpailuhenkisyyttä, soveltavan taiteen rooliksi alkaa muodostua taidekentän yhdistäminen:

”Maaperä on otollinen sille, että kehitetään uusia työtapoja ja mennään eri tavalla, alitetaan itsemme ja toisemme ja mennään yleisöjen joukkoon ja tehdään töitä yhteisöissä ja ryhmälähtöisesti.” [H4]

”Luulisin, että taideyhteisöillä ja taiteilijoilla on konservatiivisuudesta huolimatta tällä hetkellä suuremmat valmiudet kuin koskaan tehdä ja hyväksyä monenlaisia asioita, kunhan vaan pystytään kehittämään oikeat välineet ja oikeita tukijärjestelmiä. Yhteiskuntaa tarvitaan tässä, koulutusjärjestelmä on hidas reagoimaan uusiin tarpeisiin.” [H5]

Pohdittiin myös, millä tavalla tieto ja tutkimus siitä, mitä taidelähtöisen menetelmien vaikutavuudesta nyt tiedetään, pystyisi nykyistä paremmin palvelemaan käytäntöä. Haastatellut totesivat, että päättäjiä tuntuu vaivaavan kyvyttömyys päättää, mihin vähät resurssit laitetaan. Tämä nähtiin suurempana ongelmana kuin se, ettei tietoa olisi. Päätösten sijasta teetetään yhä uusia selvityksiä.

Tarkastelua: Organisaation estetiikkaa ja mahdollisen tajua

Organisaatiot toimivat monesti kaaoksen reunalla. Perinteisin tavoin tuskin päästään eteenpäin, kun organisaatioiden ja asiantuntijatehtävien tilanteet ovat usein ”monimutkaisella tavalla monimutkaisia”, eikä toiminnan tulosta voi tietää ennalta. (Totro 2014; Peat 2008.)

Systeemisen ajattelun edustajat korostavat, ettei organisaatio voi menestyksellisesti hoitaa perustehtäväänsä tukeutumalla kausaaliseen ja lineaariseen logiikkaan silloin kun työn kohteina on monimutkaisia prosesseja. Kontrollifantasioiden sijasta työyhteisön jäsenet voivat muistuttaa toisiaan siitä, että uusi syntyy usein ennakoimattomasti, ihmisen toiminnassa ja vuorovaikutuksessa. Alussa uudella ei ole edes sanoja. Ongelman voi usein ymmärtää vasta kun se on jo ratkaistu tai se on muuttunut toiseksi. Hidastus ja uudenlaisten kysymysten pohtiminen voi näyttää tehottomalta, mutta siten voidaan estää pakkohallinnan, sinne tänne ryntäilyn ja näennäistehokkuuden haittoja. (Bateson 1999; Peat 2008; Onnismaa & Kiander 2012.)

Runoilija John Keats (1795–1821) kuvasi taiteilijalle tyypillistä piirrettä *negatiiviseksi kyvyksi*, jonka avulla ihminen ”pystyy olemaan epävarma, hapuileva, epäilevä, havittelematta ärsyttävästi syitä ja tosiasioita” (Ihala 2013). Tämä on silleen jättämistä, liian nopeasta määrittämisestä pidättäytymistä. Saavutamme eniten sen avulla, mitä jätämme tekemättä tai teemme ponnistelematta. Lineaarinen ajattelu ei ole sovitettavissa ennakoimattoman tule-

vaisuuden suunnitteluun. Tarpeen on pikemminkin avoimuus prosessin myötä tapahtuville muutoksille. Esteettinen suhde tuntemattomaan on rakentava ja keskustelevalta, ei-pelokas. (mt.)

Taidelähtöisten hankkeiden nopea lisääntyminen näyttää selittyvän pikemminkin kokemusten kuin vankan tutkimusnäytön pohjalta. Vaikka systemaattista taidelähtöisten menetelmien seuranta- ja vaikuttavuustutkimusta on vähän (Jansson 2014), monet havainnot viittaavat siihen, että taide- ja kulttuuritoiminnalla olisi myönteisiksi koettuja vaikutuksia organisaatioissa. Tavanomaisista poikkeavien ja näkökulmanvaihdoksiin pyrkivien työtapojen, kuten taidelähtöisten menetelmien suosio voi liittyä myös ammatillisuuden muutoksiin, kuten dialogisuuden kysynnän kasvuun. Kun ammatilliselle ennen riitti vankka todellisuuden taju, nykyään sanotaan tarvittavan mahdollisuuden tajua. Tämän toi esiin Robert Musil jo 1931 klassikkoteoksessaan *Mies vailla ominaisuuksia* (Musil 2006).

Kun aiemman, paremmin tietävän asiantuntijuuden haasteena oli tietää enemmän, antaa hyviä neuvoja ja puhua (Totro 2014), epävarma asiantuntijuus pyrkii vuoropuheluun ja kuuntelemiseen: miten muodostaa käsityksiä yhdessä merkityksistä neuvotellen. Asiantuntijatyössä näyttäisi avautuneen tilaa moniäänisyydelle ja tilanteesta nouseville kertomuksille sekä paikalliselle viisaudelle yleispätevien ja kontekstittomien selitysten sijaan. Asiakastöissä tämä on tarkoittanut opettamisen ja hyvien neuvojen antamisen sijaan tilaa kuuntelulle, jolloin kysymykseksi nousee, miten kuulla se, mikä on vasta tulollaan, rajalla, ”ei enää – ei vielä” -tilassa, jolle ei ole vielä nimeä.

Taide- ja hyvinvointialoja yhdistävät haastateltavat kertoivat ennakoimattomista ja epätodennäköisistä urapoluistaan. Haastateltujen rajallisen määrän vuoksi ei voi tehdä yleistäviä päätelmiä taidealojen edustajien työmarkkinapoluista, mutta yksittäisiä huomioita voitaneen esittää. Kuvatut odottamattomat sattumat voivat olla ratkaisevia myöhempien ura-

polkujen rakentumiselle, mutta sattumat tuskin tulevat tyhjästä, vaan sattumien on ensin annettava tapahtua. Kun sanotaan, että taide- ja hyvinvointialaa yhdistävien urakehityksessä näkyy kontingenteja piirteitä, kontingenssi ei tarkoita vain umpimähkäistä sattumanvaraisuutta. Sana viittaa väistämättömän ja mahdollottoman välimaastoon, ei-kenenkään maalle ja samalla mahdollisuuksien maisemaan. Wittgensteinin (2001/1953) mukaan mahdollisuus merkitsee jotakin, mikä on jo hyvin lähellä todellisuutta.

Urasuuntautumisen ja -ohjauksen kannalta voi ajatella, että kontingenssin alueen kartoittaminen elämänuran kysymyksissä voi auttaa löytämään lupaavuutta ei-mahdottoman ja ei-väistämättömän välisestä maastosta ja kynnyksiltä. Kun sosiaalinen muutos on myös symbolinen muutos, se rakentuu paljolti symbolis-sosiaalisista kysymyksistä, kuten ”mikä paikkani on”, ”mitä mahdollisuuksia minulla on” tai ”mitkä ovat rajani”. Suunnistautuminen tarkoittaa oman kulloisenkin sijainnin löytämistä, toisin tekemisen tapoja ja ulospääsyä umpikujasta, vaikkakaan ei lopullista ratkaisua ja valintaa. (Eräsaari 2003; Kosonen 2000.)

Puhe kontingenssista ja liminaalituloista on myös yritys kuvata työtä ja työelämää niinä monina prosesseina ja konteksteina, mitä katsauksen alussa kaivattiin. Liminaalitaliaa

ja rajoilla olemista ei tarvitse kuvata vain negatioiden kautta, varmuuden tai jonkin muun puuttumisena. Donald Winnicott (1974) kuvaa *potentiaalista tilaa*, jossa koemme olevamme elossa. Emme silloin ole kokonaan unen ja mielikuvituksen maailmassa tai ulkoisessa maailmassa, vaan molemmissa, kynnyksellä eli liminaalitulassa, jossa symbolit saavat merkityksiä ja käyttäytyminen muuttuu teoiksi. Rajalla olo voi auttaa kurottumista uutta kohti. Martin Heideggerin mukaan (2001/1971) raja ei muodosta estettä, johon jokin loppuisi, vaan raja on se mistä jokin ilmenee, missä jokin näyttää läsnäolonsa.

Kun taidelähtöisten hankkeiden todettiin haastatteluissa tuovan outoutta työyhteisöihin, outouden tuojan rooli voi olla yksinäinen ja raskas ilman kollegiaalista tukea tai työhönohjausta. Outoja työelämän alueita voi olla vaikea kuvailla, mutta yksilö voi kokemuksellisesti kantaa laajemman kehityksen aihioita, joilla ei ole vielä nimeä. Työelämän ja työelämän kielen muutosten nopeutta voi ammatillisilta reuna-alueilta havainnoida ehkä muita tarkemmin. Taide- ja hyvinvointialojen yhdistelijöiden organisaatioihin ja työmarkkinoille tuoma outous voi kertoa jotain työmarkkinoiden yleisestä kehityksestä ja emergenteistä piirteistä. Näin varsinkin, jos työelämän keskusteluissa puuttuu perspektiivejä siihen, mitä voi olla välimaastossa ja rajoilla oleminen.

Kirjallisuus

- Aarnikka, M., Perho, M. & Wrede, G.H. (2011) Poliitiikkaohjelmien loppuraportti. Vaalikausi 2007–2011. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 6/11. Helsinki: Valtioneuvosto.
- Alasoini, T., Järvensivu, A. & Mäkitalo, J. (2012) Suomen työelämä vuonna 2030: Miten ja miksi se on toisennäköinen kuin tällä hetkellä. TEM-raportteja 14/12. Helsinki: Työ- ja elinkeinoministeriö.
- Ansio, H., Houni, P. & Piispa, M. (2018) ”Ei ole keksitty sitä ammattinimikettä, mikä olisin”: Sosiaalisesti sitoutuneen taiteen tekijät ja hybridinen työ. Yhteiskuntapolitiikka 83 (1), 5–17.
- Arnkil, R. & Spangar, T. (2014) Promoting enterprising relations to work: The discovery journey from My Generation to the present stage of My Generation at Work – and beyond. [online]. <URL: <http://urbact.eu/en/projects/active-inclusion/my-generation-at-work/homepage/>>. Luettu 28.4.2018.
- Bakhtin, M. (1981/1975) The dialogic imagination: Four essays by M. M. Bakhtin. Ed. by M. Holquist. Austin, TX: University of Texas Press.
- Bateson, G. (1999) Steps toward an ecology of the mind: Collected essays in anthropology, psychia-

- try, evolution, and epistemology. Chicago: University of Chicago Press.
- Beck, U. (1995) Poliitiikan uudelleen keksiminen: Kohti refleksiivisen modernin teoriaa. Teoksessa U. Beck, A. Giddens & S. Lash. *Nykyajan jäljillä: Refleksiivinen modernisaatio*. Tampere: Vastapaino, 11-82.
- Blackler, F. (1995) Knowledge, knowledge work and organizations: An overview and interpretation. *Organization Studies* 16 (6), 1021–1046.
- Buch, A. & Andersen, V. (2013) *(De)stabilizing self-identities in professional work*. *Nordic Journal of Working Life Studies* 3 (3), 155–173.
- Dewey, J. (1929) *The quest for certainty. A study of the relation of knowledge and action*. New York, NY: Minton Balch & Co.
- Enroth, P. (2014) Taiteen tehtävä ei ole hyvinvointi tai pahoinvointi vaan todellisuudentaju. *Kulttuurilehti Mustekala*. [online]. <URL:http://www.mustekala.info/node/36039>. Luettu 29.4.2018.
- Eräsaari, R. (2003) Varmuuden varjosta odotusten valoon. *Janus* 11 (3). 334–348.
- Fournier, G. (2014) Diversity in career paths: Individual and collective issues. Keynote-luento IAEVG-konferenssissa 'At the intersection of personal, community and work life'. Quebec, Kanada, 4.-6. kesäkuuta 2014.
- Gadamer, H.-G. (2004/1959) Ymmärtämisen kehästä. Teoksessa H.-G. Gadamer, *Hermeneutiikka: Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa*. Suom. I. Nikander. Tampere: Vastapaino, 29–39.
- Haapakorpi, A. (2009) Sulkeuman ja neuvottelun ehdoilla: Asiantuntija-aseman rakentuminen työelämässä. Väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto, sosiologian laitos.
- Haapakorpi, A. & Onnismaa, J. (2014) Ammattien laaja-alaistuminen ja sen työpoliittinen merkitys. *Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 41/14*. Helsinki: Työ- ja elinkeinoministeriö.
- Hacklin, S. (2014) Taide kapinana, lääkkeenä, välineenä? For your health only! *Kulttuurilehti Mustekala*. [online]. <URL:http://www.mustekala.info/node/37139>. Luettu 28.4.2018.
- Heidegger, M. (2000/1927) *Oleminen ja aika*. Tampere: Vastapaino
- Heidegger, M. (2001/1971) *Poetry, language, thought*. Transl. by A. Hofstadter. New York, NY: Harper & Collins.
- Heikkilä, J.-P. & Puutio, R. (toim.) 2018. *Organisaatio prosessina: Muodonmuutoksia konsultointiin*. Jyväskylä: Metanoia Instituutti.
- Halala, H. (2013) Maassa taivaan sanaan: Työelämän estetiikasta. *Työelämän tutkimus* 11 (3), 236–241.
- Jansson, S.-M. (2014) *Mittaamattoman arvokasta? Taiteen ja kulttuurin vaikutustutkimuksia ja -metodologioita*. Helsinki: Taideyliopisto/Cerada.
- Joas, H. (1985) *Mead: A contemporary re-examination of his thought*. Cambridge: Polity Press.
- Jumppanen, A. & Suutari, T. (2013) *Hyvinvointia kulttuurista: Esimerkkejä kulttuuritoimijoiden sekä sosiaali- ja terveyssektorin yhteistyöstä Etelä-Pohjanmaalla*. Helsingin yliopisto, Ruralia-instituutti. Raportteja 100. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kontinen, T., Houni, P., Karsten, H. & Toivanen, H. (2013) *Liminaalitalan käsite työn muutosten jäsentäjänä*. *Aikuiskasvatus* 33 (4), 252–261.
- Kosonen, P. (2000) *Elämäntaidolliset haasteet ja ohjaus: Näkökohtia habitaatin muotoutumisesta ja auttamisen asiantuntijuudesta myöhäismodernissa*. Teoksessa J. Onnismaa, H. Pasanen & T. Spangar (toim.) *Ohjaus ammattina ja tieteenalana, osa II: Ohjauksen toimintakentät*. Jyväskylä: PS-kustannus, 314–359.
- Kubiak, C. (2010) *Paraprofessional development in the UK: Paradigms and contradictions*. Teoksessa T. Seddon, L. Henriksson & B. Niemeyer (toim.) *Learning and work and the politics of working life: Global transformations and collective identities in teaching, nursing and social work*. New York: Routledge, 123–141.
- Känkänen, P. (2013) *Taidelähtöiset menetelmät lastensuojelussa: Kohti tilaa ja kokemuksia*. Helsinki: Helsingin yliopisto, valtiotieteellinen tiedekunta, sosiaalitieteiden laitos
- Musil, R. (2006) *Mies vailla ominaisuuksia, osa 1*. Suom. K. Kivivuori. Helsinki: WSOY.
- Onnismaa, J. (2008) *Hiljainen tieto kulttuurien rakenteissa: Kollektiivinen muistaminen ja muistamattomuus*. Teoksessa A. Toom, J., Onnismaa & A. Kajanto (toim.) *Hiljainen tieto: Tietämistä, toimimista, taitavuutta*. Helsinki: Kansanvalistusseura ja Aikuiskasvatuksen tutkimusseura, 83–102.
- Onnismaa, J. (2013) *Ohjausdialogin laatu korkeakoulujen työelämälähtöisessä täydennyskoulutuksessa*. Teoksessa A. Rouhelo & H. Trapp (toim.) *Tulevaisuuden asiantuntijuutta rakentamassa*. Futuurex-hanke. Turku: Brahea, 28–44.
- Onnismaa, J. & Kiander, T. (2012) *Johtamisen tilat: Yksilöllistävää ja suhteissa olevaa johtamista*.

- Teoksessa K. Mäki & T. Palonen (toim.) Johtamisen tilat ja paikat. Helsinki: Kansanvalistusseura ja Aikuiskasvatuksen tutkimusseura, 25–53.
- Palonen, T., Boshuizen, H., Hytönen, K., Hakkarainen, K. & Lehtinen, E. (2013) Nousevat ja nopeasti muuttuvat asiantuntijuuskäytännöt ja niihin kouluttautuminen. Teoksessa A. Rouhelo & H. Trapp (toim.) Tulevaisuuden asiantuntijuutta rakentamassa. Futurex-hanke. Turku: Brahea B:1, 16–27.
- Peat, D. (2008) Gentle action: Bringing creative change to a turbulent world. Pari: Pari Publishing
- Rennstam, J. & Ashcraft, K. (2014) Knowing work: Cultivating a practice-based epistemology of knowledge in organization studies. *Human Relations* 67 (1), 3–25.
- Rönkä, A.-L. (toim.) (2013) Taidetta työelämään. Valtakunnallisen TAIKA-hankekokonaisuuden toimenpiteet ja tulokset. [online]. <URL:www.taikanhanke.fi>. Luettu 28.4.2018.
- Snowden, D. (2002) Complex acts of knowing: Paradox and descriptive self-awareness. *Journal of Knowledge Management* 6 (2), 100–111.
- Sennett, R. (2006) *The culture of the new capitalism*. New Haven: Yale University Press.
- Shotter, J. (2010) Adopting a process orientation ... in practice: Chiasmic relations, language, and embodiment in a living world. Teoksessa T. Hernes & S. Maitlis (toim.) *Process, Sensemaking, and Organizing*. Oxford: Oxford University Press, 70–101.
- Tempest, S. (2007) Liminality. Teoksessa S. Clegg & J. Bailey (toim.) *International encyclopedia of organizational studies*. Thousand Oaks: Sage, 821–824.
- Totro, T. (2014) Systeemisiä siirtymiä: Ongelma, ratkaisu, dialogi. Teoksessa T. Totro, M. Tensing & M.-L. Selälä (toim.) *Askel, askel, harha-askel: Työnohjaajana ja konsulttina systeemien viidakkossa*. Oulu: Metanoia instituutti, 214–287.
- Wertsch, J. (2002) *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winnicott, D. (1974) *Playing and reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Wittgenstein, L. (2001/1953) *Filosofisia tutkimuksia*. Suom. H. Nyman. Helsinki: WSOY.